

H. Varga Márta*

HÁNY VAN VAN A MAGYARBAN?

(A *van* funkciói)

1. Bevezetés

A 20. század utolsó harmadában jelentkező funkcionális szemléletű irányzatok „forradalmi” változásokat jelentettek az utóbbi évtizedek nyelvoktatási gyakorlatában. A nyelvléírás hajdani merev szempontjai mint ha átadták volna a helyüket a nyelvi (a kommunikációs és pragmatikai) funkciók bemutatásának. Míg a korábbi magyarnyelv-oktatási (és magyar mint idegennyelv-oktatási) gyakorlat a nyelvtani formát részesítette előnyben a funkcióval szemben, és egy formát többnyire egy (tipikus) funkcióval társított, addig a kommunikáció-központú nyelvoktatás a nyelvi jelenségek funkcióit, szemantikai összetevőit állítja előtérbe, „hogyan a grammatikai kategóriák formális, atomizált rendszere helyett a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók szerves egységét alakítsa ki” (Éder et al. 1998: 409). Egyfelől azt keresi, hogy egy funkciót milyen formák fejezhetnek ki, másfelől azt vizsgálja, hogy egy adott forma milyen funkciók betöltésére alkalmas.

A kommunikáció-központú oktatás semmiképpen sem korlátozható formális szabályok, „kész kategóriák” elsajátíttatására: a szabályok csak irányt mutatnak, tendenciákat jelölnek ki az adott nyelv működésének megértéséhez, az állandó változásban lévő, viszonylagos nyelvtani kategóriák létrehozása azonban sohasem célja, hanem csak (segéd)eszköze a nyelvléírásnak. „A funkcionális szemlélet nem a formális rendszer leírásának szükségességét, hanem csak egyeduramát tagadja; a formális rendszer leírása szükséges, de nem elégséges a nyelvléírásban” (Hegedűs 2006: 115).

A funkcionális grammatikának gyakorlati szempontból is fontos feladata, hogy elemezze és leírja az azonos értelmű, de egymástól eltérő nyelvi megjelenési formák közötti különbségeket. A nyelv funkcionális megközelítése különböző szinteken történhet, pl. kereshetünk megfelelő lexikai-grammatikai esz-

* H. Varga Márta PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest, e-mail: hvm@t-online.hu

közöket bizonyos kommunikációs-pragmatikai szituációkhoz (pl. kérés, elutasítás, bocsánatkérés, sajnálatkifejezés, együttérzés, bókolás), vizsgálhatunk nyelven belüli disztinktív funkciókat (pl. determináltság, tranzitivitás, modalitás, birtoklás, ellátottság), illetőleg értelmezhetjük az egyes nyelvi egységek mondat- és szövegbeli funkcióját (pl. határozott/határozatlan névelős főnévét, a főnévi igenévé, felszólító/feltételes módú igealakok). Az eltérő nyelvi formák, struktúrák azonos fogalmi tartalma mögött általában interpretációs jellegű különbség rejlik. Minden nyelvtani alakhoz kötődő jelentésnek megvan a maga jellemző „interpretációs komponense”, s a szinonímia keretében mindegyik forma a maga saját interpretációs jellemzőjén keresztül mutatja be „ugyanazt”. A funkcionális nyelvtan feladatának tekinti, hogy rámutasson az általános, invariáns jelentés hátterében a specifikus jelentésbeli különbségekre is.

Ebben az írásban a címben feltett kérdésre („Hány *van* van?”) keresem a választ, nevezetesen a *van* ige funkcióit próbálom összegyűjteni, és a különféle funkciókat rendszerezni. Megítélésem szerint a *van* ige legalább hat különféle jelentéssel rendelkezik, ezek a következők: 1. létezés, 2. létezés részelő jelentéssel, 3. létezés határozói bővítménnyel, 4. segédige, 5. birtoklásige, 6. létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként („*lenni* + *-va, -ve*” szerkezet).

2. Létezés

A létige ebben a jelentésében a létezés tényét vagy a létezés valamely változatát juttatja kifejezésre, pl.:

(1) a meglévők, a létezők közé tartozik, él, pl.: *Gondolkodom, tehát **vagyok**, A mi naprendszerünkön kívül más naprendszerek is **vannak**. **Vannak** dino-szauruszok!;*

(2) az élők között előfordul, akad, fellelhető, pl.: ***Vannak** még öregek, akik emlékeznek rá. „**Vannak** hamis próféták, akik azt hirdetik nagy gonoszan....”*

(3) a mesékben, a képzelet világában létező, pl.: *„**Volt** egyszer egy ember, szakálla **volt** kender...”;*

(4) elvégzésre, elintézésre váró dolgok, pl.: ***Van** itt munka bőven. Tennivaló **van** elég.*

(5) elvont dolog, amely a valóságosan létezőkben, azok megnyilvánulásai-ban felismerhetően, de tőlük bizonyos mértékben elvonatkoztathatóan létezik, pl.: ***Vannak** kétségbevonhatatlan tények. **Van** igazság/szépség/jóság/szeretet /hűség stb. Sötét/csend/hideg/zaj/tűz **van**. Baj **van**. **Volt** ott sírás-rívás!;*

(6) időszakra, időpontra utal, pl.: *Május **van**. Két óra **van**.*

(7) esemény, történést tart, folyik, pl.: *Értekezlet **van**, Mi **van** vele?*

Ezekben a mondatokban a *van* főige állítmányként funkcionál, és az alanyon kívül semmilyen más kötelező bővítményt nem kíván meg.

3. Létezés részelő (partitivusi) jelentéssel

A létigés partitivusi mondatok kötelező vonzata egy partitivusi jelentésű névelőtlen főnévi bővítmény, pl. *van még szőlő, van még lágy kenyér* ('van még a szőlőből/a lágy kenyérből'), szabad vagy kötött fakultatív bővítménye pedig egy mennyiséget jelentő névszó, pl. *van még szőlő (egy kiló/valamennyi)*. Ilyenkor a mennyiséget jelentő szó értelmező jelző szerepében áll.

A partitivusi jelentésű főnév megjelenhet partitivusi határozóként is, pl. *A kenyérből van még két szelet/valamennyi/sok*. Ilyen esetben a mennyiséget jelentő szó lesz az alany (*szelet/valamennyi/sok*). Ez a mennyiséget jelentő alany az állítmány fakultatív vonzata.

4. Létezés határozói bővítménnyel

Az ilyen típusú mondatokban a létige tartalmas jelentése gyengül, semleges mondatban hangsúlytalanná válik, és szorosan kapcsolódik hangsúlyos bővítményeihez. A létige állhat pl.

(a) helyhatározóval, pl. *A városban/a faluban/a konyhában/itt/a szomszédban van*;

(b) állapothatározóval, pl. *jól/készen/ébren/úton/tévedésben/összefüggésben van; férjnél van; halálán van*;

(c) számállapot-határozóval, pl. *Öten vannak. Kevesen voltak.*;

(d) módhatározóval, pl. *Úgy van* ('helyes'). *Jól van* ('dicséret'). *Rendben* ('beleegyezés') *van*.;

(e) időhatározóval, pl. *Korán/későn van, Itt van az ősz!*;

(f) fok-mértékhatározóval, pl. *Törkig van valakivel, Csordultig van a szíve szeretettel, A kancsó tele van*;

(g) eredethatározóval, pl. *Vasból van, Selyemből van az inged?*;

(h) eredményhatározóval, pl. *Köddé lesz, Tanulóból tanárrá lesz*;

(i) társhatározóval, pl. *Barátokkal vagyok a kiránduláson.*;

(j) eszközhathatározóval, pl. *Csak pénzért van szolgáltatás.*;

(k) célhatározóval ('valamilyen célból eltávozott' jelentéssel), pl. *Tanulni van Magyarországon; Aratni/vásárolni/dolgozni van.*;

(l) okhatározóval, pl. *szeretetből van*;

(m) tekintethatározóval, pl. *vanni van*;

(n) részeshatározóval, pl. *a könyvtár részére van, A gyerekek számára van hely.*;

(o) számhatározóval, pl. *Háromszor voltam nála.*

A fenti mondatokban a *van* főige maga az állítmány. Ezt az is mutatja, hogy helyette hasonló értelmű más igét is használhatnánk, pl. *akad, előfordul, jár, helyezkedik el, áll, megy*.

Sajátos (többtagú) szerkezetípust képvisel a főnévi igenévi alannyal rendelkező létezés kifejező *van*. Ebben a szerkezetben a főnévi igenévi alany kötelezően kiegészül egy tárgyi vagy egy határozói bővítménnyel, melyet kérdő formájú névmás tölt be, pl. *van mit enni*, *van hol aludni*, *nem volt mit tenni*, *van mit aprítania a tejbe* (a kérdő névmás funkciója valójában a határozatlan névmáséhoz hasonlítható: 'lehet **valamit** enni', 'lehet **valahol** aludni' stb.).

5. Segédige

A *van* segédigei funkciójának értelmezéséhez egy Nádasy ihlette (2008: 159–162) példamondatot használok: *Tanár is volt*. Ennek a mondatnak – beszéd-situációtól függően – kétféle értelmezése lehet: (a) 'akadt ott tanár is', pl. *A letartóztatottak között mindenféle ember akadt. Tanár is volt.*; és (b) 'működött tanárként is', pl. *A bátyám többféle hivatást kipróbált. Tanár is volt*. A két mondat szerkezete ugyan a felszínen teljesen egybeesik (ezt hívjuk strukturális homonimának), de első hallásra, látásra is érezhető, hogy a két mondat nem azonos. A nyelvtani elemzés izgalmas része, hogy a (felszínen) egybeeső mondatok különbségeire – különféle próbák alkalmazásával – rámutassunk.

5.1. A próbák egyike lehet a személyes névmással való kiegészítés lehetősége. A magyarban a személyes névmás használata semleges mondatokban nem kötelező, hiszen minden egyes személy saját grammatikai kitevővel (igei személyraggal) rendelkezik, s a személyes névmások csak hangsúlyos esetekben vannak jelen (pl. *Mit csinálsz? Írok*, de *Én írok Önnek*), szemben például az angol, némettel, franciával stb., ahol a személyes névmások a paradigma szerkesztés részei (hiszen az igék alakja nemegyszer változatlan marad a különféle személyekben), pl. angol: *I/you/we/you/they speak*; francia: *je parle, tu parle*; német: *ich arbeite, du arbeitest, wir arbeiten*. A fenti példamondatokat tesztelve azt tapasztaljuk, hogy míg a (b) mondatba kitehető a személyes névmás (*Ő tanár is volt* 'Ő tanárként is működött'), addig az (a) mondatba nem (**Ő tanár is volt* '*Ő akadt ott tanár is'). Ebből pedig az következik, hogy a (b) jelentésben nem a *tanár* az alany, hanem a törölt (de kitehető) névmás. A *tanár* tehát állítmánya ennek a mondatnak, és mellette a *van* ige segédigei szerepet tölt be az ún. összetett (névszói-igei) állítmány igei része. A segédigére (*volt*) azért van szükség, mert a névszói részen a múlt időt nem tudjuk jelölni (ahogy a módot és a személyt sem, csak a számot). Az (a) mondat elé nem lehet kitenni a névmást. Ebben a *tanár* az alany, az ő létezését, ottlétét állítom a letartóztatottak között. A *van* itt nem segédige, hanem főige, amely egyedül tölti be az állítmány szerepét. Ezt az is mutatja, hogy helyette hasonló értelmű más igét is használhatnánk, pl. *akadt, előfordult*.

5.2. Egy másik hasznos próba az ún. „jelenidő-próba”. Ha jelen időre változtatjuk (a) és (b) példamondataink háttér-szituációját, akkor az (a) mondatban a *volt* igealak jelen időben *van*-ra változik (*A letartóztatottak között mindenféle ember akad. Tanár is van*), a (b) mondatban azonban törölni kell a *van* igét (*A bátyám többféle módon szolgálja a közösséget. Tanár is!*). Ez a próba is arról győz meg bennünket, hogy a két mondat különbözik egymástól. A magyar nyelv általános szabálya, hogy a segédigei *van* θ fokú az állítmány alapalakjában, tehát olyan szintaktikai előfordulásban, amelyben az egyszerű állítmány grammatikai jelentéseit is θ morféma hordozza, pl. (*Ő*) *tanul* θ – *Ő tanuló* θ . Az állítmányban a θ jelöli a jelen időt a múlttal és a jövővel szemben (pl. *okos* θ – *okos volt*, *okos lesz*), a kijelentő módot a felszólítóval és a feltétellel szemben (pl. *okos* θ – *okos legyen*, *okos lenne*, *okos lett volna*), a 3. személyt az 1. és a 2. személlyel szemben (pl. *ő okos* θ – *én okos vagyok*, *te okos vagy*). Ha tehát az állítmány jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám 3. személyű, a *van* kopula elmarad. Mivel az állítmány többes számát a névszói részen meg tudjuk jelölni, ezért a kopula használata a többes számú 3. személyű (kijelentő módú, jelen idejű) állítmány esetén sincs szükség, pl. *a diák okos* θ – *a diákok okosak* θ . A *van* kopula tehát jelen időben, kijelentő mód 3. személyben kötelezően törölődik (amikor a *van* rendes ige, tehát önmagában fejez ki létezés, fennállást, meglétet, akkor nem).

Az összetett állítmányban a lexikális-tartalmi jelentést egy névszó, az igei-grammatikai jelentést pedig egy segédige (kopula) hordozza, amely tehát az összetett állítmány igei része, pl. *okos vagy*, *tanár leszek*. Az összetett állítmány kopulája általában a *van* segédige, illetve annak a szóalakjai, pl. *vagyok*, *voltunk*, *lesztek*, *lenne*, *lett volna*, *legyél*; kopulaként megjelenhet még az aspektuális jelentéstöbbletet tartalmazó *marad* és a (*el*)*múlik* is, pl. *Tanár maradtál*, *Húsz éves múltam*. A *van* segédigével ellentétben a *marad* és a *múlik* segédigék sohasem állnak θ fokon, pl. *A bátyám tanár* θ – *A bátyám tanár marad*/A bátyám ötven éves θ – *A bátyám ötven éves múlt*.

A *van* kopulát akkor tesszük ki kivételesen (kijelentő módban, jelen időben, egyes és többes szám 3. személyben), ha az kiemelő hangsúllyal, mértéket kifejező jelzős főnévvel vagy mértéket, mennyiséget jelentő névmással 'legalább akkora, annyi, olyan' jelentésben szerepel, pl. *Ez a hús megvan két kiló! Dehogy van az annyi! Van már egyéves a kisfiad? Van ő olyan erős, mint te!* (vö. *Ez a hús legalább két kiló* θ stb.).

6. Birtoklásige

Mivel az urali nyelvekben nincs az alapnyelvből örökölt 'habere' jelentésű ige, ezért ezekben a nyelvekben a birtoklás tényét vagy annak hiányát legtöbbször a 'van, létezik', illetve a 'nincs, nem létezik' igével, a birtokost az azt jelölő névszónak többször valamilyen esetragos alakjával, a birtokot pedig gyakran bir-

tokos személyjeles névszóval fejezik ki. A *nekem van (nincs)* szerkezet jelentése tehát: 'számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)', melyben a *van* egyszerre létezését és birtoklást is kifejez („birtoklást kifejező létige”). Az indoeurópai nyelvek legtöbbszörében meglévő ragozott igealak tartalmát (angol: *I have, you have, she/he has...*; francia: *j'ai, tu as, il/elle a...*; német: *ich habe, du hast, er/sie hat...*; ol. *ho, hai, ha...*) a magyarban szerkezettel adjuk vissza.

A magyar birtoklást kifejező mondatokban az indoeurópai nyelvek ragozott igealakja helyén a létige 3. személyű állító (*van, vannak*) vagy tagadó (*nincs, nincsenek*) alakja szerepel, amely csak igeidőben (*volt, voltak, nem volt, nem voltak; lesz, lesznek, nem lesz, nem lesznek*) és módban (*legyen, legyenek, ne legyen, ne legyenek; lenne, lennének, nem lenne, nem lennének; lett volna, lettek volna, nem lett volna, nem lettek volna*) változik. Ha a birtokost főnév nevezi meg, azt *-nak* dativuszraggal kell ellátni, a birtok pedig birtokos személyjeles formában szerepel a szerkezetben.

A létigét tartalmazó *habeo*-szerkezet az 1. és a 2. személyekben az úgynevezett semleges (nem hangsúlyozott, tagadást, kérdést nem tartalmazó) mondatokban két tagból áll, pl. (*nekem/neked*) *van/nincs könyvem/könyved*, a 3. személyekben, amennyiben a birtokost tartalmazó főnév jelöli, három tagból áll, pl. *Péternek van/nincs könyve, a diákoknak van/nincs könyvük*, ha viszont a 3. személyű formák kontextusba ágyazódnak (vagyis az előző (tag)mondatok már megnevezték a birtokosokat), a konstrukció természetesen kéttagú, pl. *János nagyon szórakoztató ember. Van humora/Péter és Anna csak öt éve házasság, de már van két gyerekük*. Ezeket a birtoklásmondatokat legcélszerűbb a birtokos szerkezetek kettészakított, aktuálisan kétpólusú alakulatainak (ún. laza szerkezetű birtokos szerkezeteknek) tekinteni, amelyeknek birtokosa úgynevezett birtokos részeshatározó (dativus possessivus).

A mai magyarban 'habere' jelentésben a *bír, birtokol, rendelkezik (valami-vel)* igeik is használatosak, valamint a *tart* igeinek is van birtoklást kifejező jelentése, pl. *lovat tart, szeretőt tart, órát tart*.

7. Létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként (a határozói igenév és a létige szerkezete)

A „*lenni + -va, -ve*” szerkezet használata a XIX. század második felétől kezdve hosszú ideig a nyelvhelyességi viták kereszttüzeiben állt. Idegenszerűséggel (germanizmussal) vádolták, és emiatt – főleg iskolai és irodalmi körökben – valószínűleg üldözték. A szóban forgó szerkezettel kapcsolatos nyelvhelyességi babonának mind a mai napig szép számban vannak hívei: sokan szinte mániákusan kerülik a használatát, még akkor is, amikor az helyénvaló, sőt szükséges volna.

Időközben persze tisztázódott, hogy e szerkezet nem jöhetett létre német mintára, hiszen már régóta megvan a magyarban, sőt nem teljesen ismeret-

len az uráli nyelvcsaládban sem, közelebből a másik két ugor nyelvben (vö. Honti–H. Varga 2006: 583, Elekfi 2010: 14). A németesség gyanúja egyébként azért sem jogos, mert a magyar állapothatározói szerkezet megfelelőjének tekintett német összetett szerkezetű szenvedő igealakokban nem határozói, hanem befejezett melléknévi igenév van (*Das Buch ist gelesen*), és míg a németben a cselekvő személyének, illetve a cselekvés eredményének a hangsúlyozására egy és ugyanazt a szerkezetet használjuk, pl. *Er ist erschöpft* (= *elfáradt, el van fáradva*), *Es ist zerrissen* (= *elszakadt, el van szakadva*) stb., addig a magyarban a kétféle kifejezés jelentése között határozott különbség érzékelhető (az egyik a cselekvést/történést hangsúlyozza, a másik pedig a cselekvés eredményeként létrejött állapotot).

Egy szerkezet használatának szabályozásával kapcsolatban általában a funkcióból célszerű kiindulni. A határozói igeneves szerkezet legfontosabb funkciói Szepesy alapján ugyan jól körvonalazhatók (vö. Szepesy 1972: 406–414), ennek ellenére a helyes használat kérdése továbbra is meglehetősen szövevényes marad, mert még mindig vannak szabályba nehezen foglalható részletei.

A szóban forgó szerkezet legáltalánosabb funkciói (összegzés):

- (1) állapotjelölés, illetve állapotváltozás jelzése (*meg volt fázva, el van törve*),
- (2) befejezettség, eredmény jelölése (*le volt írva, ki van javítva, fel van épülve*),
- (3) személytelenség, illetve általános vagy határozatlan alany ki fejezése (*el lesz intézve, meg van terítve*),
- (4) a cselekvés intenzitásának a kiemelése (*Amit én csinállok, az meg van csinálva, Akit az isten ver, az meg van verve.*),
- (5) tömörítő árnyalás (*A szeme vörösre volt sírva. A csalódottság az arcára volt írva*),
- (6) a cselekvés befejezettségének és egyben a cselekvő személyének a kifejezése (*Tíz perc múlva elkészülök a mosással: már be vagyok áztatva.*)
- (7) a mozgás befejezettségének a jelölése (*Ezt az almát ott találtam a fa alatt, le volt esve. Sokáig kerestem, amíg megtaláltam: egy bokor mögé volt bújva*),
- (8) testhelyzet, biológiai állapot szemléltetése (*meg van halva, le van fekve*),
- (9) állandó kifejezések (*Adva van egy derékszögű háromszög. Napjai meg vannak számlálva. Dicséretére legyen mondva. Tétlenségre voltak kárhóztatva*).

A „*lenni + -va, -ve*” szerkezetet az igei alaptagú állapothatározós szintagmák közé soroljuk.

8. Összegzés

A magyar mint idegen nyelv tanításában/tanulásában (kezdő szinten) éppen a *van* az első ige, amelynek paradigmájával találkozik a nyelvtanuló. A grammatikai haladás menetéből, illetőleg a *van* segédigei funkciójának kommunikatív értékéből (az önmegnevezéshez és a beszédpartner azonosításához fontos és szükséges nyelvi eszköz) következően is az tűnik célszerűnek, ha a bemutatott paradigma a *van* segédigei funkciójára (a nominális mondatokra) épül. A nominális mondatokat tanítva rögtön szembesülünk a diákok anyanyelvében és a magyarban meglévő különbségekkel. Az interferencia mértéke a különböző forrásnyelvektől függően más és más: „A szláv struktúra több hasonlóságot mutat a magyarral: az orosz anyanyelvű hallgatóink számára a létige hiánya 3. személyben például nem lesz meglepő, hiszen náluk jelen időben minden személyben hiányzik a ragozott igealak. Az indoeurópai nyelveket beszélők többségének ellenben meg kell küzdenie a szerkezet mennyiségi és minőségi jellemzőinek eltéréseiből adódó problémákkal” (Szili 2006: 133). A kontrasztív szemlélet alkalmazása módszertanilag is előnyösnek tűnik: ha a segédigei funkció („hiányos”) paradigmájánál előbb tanítjuk a főigei („teljes”) paradigmát, akkor szinte „felkínáljuk” a diáknak a lehetőséget a nominális mondatokban való hibázásra.

Irodalom

- Éder Zoltán–Kálmán Péter–Szili Katalin 1998. Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. In: Giay Béla–Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia*. Budapest–Pécs: Janus–Osiris Kiadó. 409–411.
- Elekfi László 2010. Érintve vagyunk az ügyben. *Édes Anyanyelvünk* XXXII/4: 14.
- Hegedűs Rita 2006. A magyar nyelv funkcionális megközelítésből. In: Hegedűs Rita–Nádor Orsolya (szerk.): *Magyar nyelvmester. A magyar mint idegen nyelv – hungarológiai alapismeretek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–122.
- Honti László–H. Varga Márta 2006. *Meg van írva!* A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és hátteréről. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 579–586.
- Nádasdy Ádám 2008. A strukturális homonímia. In: Nádasdy Ádám: *Prédikál és szónokol*. Budapest: Magvető. 159–162.
- Szepesy Gyula 1972. A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkciói. *Nyr* 96: 404–414.
- Szili Katalin 2006. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.